

Wouter Kusters, juli 2005

“...wir erhoffen von der Philosophie ein Bild des Menschen, das es uns möglich macht, uns darin auch wiederzuerkennen.” (Gehlen, 1983: 62)

Psychose, Welt en Handelingsbevoegdheid

In dit paper onderzoek ik twee zaken. Allereerst bekijk ik met behulp van Habermas of en hoe het ingrijpen tegen de eigen wil van psychiatrisch patiënten kan worden gelegitimeerd. Vervolgens zal ik met behulp van Gehlen de psychose nader beschouwen - dat is namelijk het fenomeen dat het vaakst de oorzaak is van psychiatrische dwang. Na dit uitstapje keer ik nogmaals terug naar de praktijk van het psychiatrisch handelen.

Habermas en de legitimiteit van psychiatrische ingrepen

Schendingen van de integriteit van het menselijk lichaam tegen iemands wil zijn wettelijk verboden. Een complexe situatie is de medische dwang, toegepast bij psychiatrische patiënten zonder zogenaamd ‘ziekteinzicht’. Ook hier is lichaamsschending verboden, maar vanuit de bio-psychiatrie klinken steeds vaker geluiden dat het ontbreken van dwang inhumain zou zijn. Psychoten zouden niet kunnen inschatten wat goed voor hen zou zijn, en daarom wel aan lichaamsschending onderworpen moeten worden, zo is de teneur.

Wanneer we Habermas’ ideeën hierop toepassen, lijkt dit een dubieuze stellingname te zijn. In het domein van de natuurlijke wereld kan een empirisch-analytische benadering geen kwaad, maar zodra deze benadering de twee andere – de hermeneutische en de emanciperende – koloniseert dient men alert te zijn (Habermas, p. 155 e.v.). Wanneer iemand zegt ziek te zijn, en de ander zegt hem beter te kunnen maken door hem tijdelijk als ‘natuurobject’ te beschouwen, en **de zieke stemt in**, dan hebben beide een overeenstemming over wat het goede leven is, en wat de gepaste middelen zijn dit te bereiken. Het aparte probleem van de psychiatrie is dat psychoten een zeer afwijkende visie kunnen hebben op wat het goede leven is. Deze afwijkende visie kan tegelijk geduid worden door de psychiater als onderdeel van de ziekte zelf, en kan dan als legitimatie dienen om door dwang in te grijpen.

Habermas zal dwang pas acceptabel vinden, wanneer er goede redenen kunnen worden gegeven waarom een 'persoon' minder autonoom zal zijn, en waarom men een persoon ondanks de dwang en het geweld toch helpt. Tot op heden geldt als reden voor dwang(opsluiting) het criterium van 'gevaar voor zichzelf of voor anderen'. Een tijdelijke kleine inbreuk op de autonomie, wordt gelegitimeerd door het voorkomen van een grotere 'inbreuk' zoals auto-mutilatie of (zelf)moord. De laatste tijd gaan er echter steeds meer stemmen op om ook dwang**medicatie** toe te staan in omstandigheden waarin geen gevaar is. De discussie hierover wordt gevoerd binnen een discours gespannen tussen twee polen van Habermas: enerzijds is dat het medisch-wetenschappelijke discours van de technologische beheersing met de bijgaande stilzwijgende en onbereflecteerde waardenhiërarchie van de normale versus 'zieke' persoon. Met Habermas kan hiertegenover een discours van emancipatie, (psycho)analyse en recht op eigenheid worden gesteld. Dit laatste kan leiden tot een pleidooi voor de waardering voor variatie in menselijke levensvormen, maar ook kan het leiden tot een pleidooi voor 'bevrijding' annex 'genezing' van de psychoticus, hetzij door een of andere vorm van psychoanalyse, hetzij paradoxaal genoeg door een vorm van gedwongen medicatie, 'voor eigen bestwil', waardoor de twee kennisbenaderingen van Habermas op dezelfde conclusie kunnen uitkomen van een pleidooi tot dwangmedicatie. In de Nederlandse patiëntenbeweging is dit laatste inderdaad het geval. Zelfbindende contracten kunnen in deze complexe materie een nieuw perspectief bieden.

Wat ontbreekt is het derde kennisperspectief van Habermas; het hermeneutische. Dit lijkt me gewenst, want alvorens tot medische beheersing of tot (dwingende) emancipatie over te gaan is het zinvol te onderzoeken wat er eigenlijk bedwongen en vermeden moet worden. Ik zal dit doen aan de hand van Gehlen, allereerst omdat er bij Gehlen – in vergelijking met Scheler, Heidegger en Marcuse - weinig vooroordelen zijn ten aanzien van het brede spectrum aan variatie aan levensvormen. Verder biedt het biologische perspectief van Gehlen de juiste distantie en ruimte om de verwondering aan het woord te laten over wat de mens is en kan zijn. Ten slotte kunnen met behulp van Gehlen op verrassende wijze twee visies op wat waanzin is gecombineerd worden: 1. regressie naar een eerder kinderlijk of dierlijk 'natuur'stadium en 2. progressie en deviantie ten opzichte van een volwassen manier van denken. Nu eerst enkele woorden over de psychose.

De psychose

Ik gebruik hier de term ‘psychose’ in een losse betekenis van het woord. In een handboek als van Cullberg (1984: 237) wordt gezegd: “Een persoon met een psychose is krankzinnig, psychisch ziek in de meest gangbare betekenis van het woord. Het contact met de werkelijkheid is verbroken en de interpretatie van de omgeving is dermate individueel geworden, dat deze niet zonder meer door iemand anders begrepen kan worden.” Andere termen die gebruikt worden zijn: hyperreflectie, zelf-verlies, opheffing van subject-objectscheidingen, etc. (verg. Sass 2002). Van verdere definiëring of onderverdeling zie ik hier af.

Gehlen, zelfbeperking en Weltoffenheit

Gehlen onderzoekt de specifieke kenmerken waarin de mens als soort te onderscheiden is. Volgens Gehlen heeft de mens nou juist geen specifieke kenmerken: in tegenstelling tot het dier is hij ongespecialiseerd, heeft hij geen instincten, is hij niet ingesteld op een specifieke omgeving (*Umwelt*), en moet hij deze daarom zelf eerst ontwerpen. Afhankelijk van waar de mens toevallig op aarde terechtkomt, selecteert hij het bruikbare en laat de rest links liggen. Dergelijke menselijke ‘Umweltes’ zijn van tevoren niet reeds gegeven, en ze verschillen van mens tot mens, of in ieder geval van gemeenschap tot gemeenschap. Daarom noemt Gehlen deze *Kultursphären*.

Gehlen onderscheidt waarneming van handelen. Uit waarneming op zichzelf is geen *Umwelt* of *Kultursphäre* afleidbaar of construeerbaar. Pas in het handelen wordt geselecteerd en dan pas blijkt wat geschikt is voor de overleving en voor de bouw van een *Kultursphäre*. Wie niet handelt, maakt geen selecties uit het gegevene, en raakt overspoeld door de oorspronkelijke “*Reizfülle*” (Gehlen, p.88) die de naakte, ongespecialiseerde (en daardoor ‘*belastete*’) mens bedreigt. Een dergelijke *Reizfülle* is ook een kenmerk van psychotische en schizoïde toestanden. De psychoticus wordt overspoeld door een overweldigende hoeveelheid prikkels. In veel standaardpsychiatrie wordt er daarom gezocht naar een ‘*attentional deficit*’, maar met Gehlen kunnen we hier op een andere manier tegenaan kijken zonder in termen als ‘deficit’ te vervallen. De ongespecialiseerdheid is weliswaar een gebrek, maar dit ligt eerder in de aard van de mens als *Mängelwesen*, en is van een andere orde dan die van een cognitieve of neurologische deficiëntie ten opzichte van een ‘normaal mens’. Met Gehlen kunnen we

daardoor de psychose binnen een breder kader plaatsen, en zijn waarnemings/handelings-onderscheiding komt overeen met observaties uit de klinische praktijk aangaande ‘katatonie’, en met bijvoorbeeld Sass’ beschrijvingen van de schizoïde ‘*observational stance*’.

Gehlen beargumenteert dat onze ‘objectief gegeven’ wereld slechts een resultaat is van het proces van inperking en selectie van prikkels enerzijds, en van uitbouw en planning op basis van deze prikkels anderzijds. Gehlen (p.56) zegt: “...der ‘unmittelbare’ Bestand der gegebenen Welt ist hochgradig durch unsere Eigentätigkeit vermittelt und geradezu ein Resultat.” Dat we bijvoorbeeld een kopje zien, en met dat ‘zien’ de materiële structuur van het kopje al aanvoelen, en diens achterkant ook al in het oog hebben, en ook diens geschiktheid om uit te drinken, behoort allemaal bij de symbolisering van onze Kultursphäre. Gehlen zegt (p.89): “Das Wahrnehmungsfeld ist also so gebaut, dass auf einem Hintergrund unendlich mannigfaltiger, neutralisierter und nicht aktuell werdender Daten von nur potentieller Wahrnehmbarkeit gewisse Zentren erscheinen, nämlich die Dinge, und dass dieses ganze System mit einem Blicke übersehen werden kann, gerade deswegen, weil so ausserordentlich viel übersehen wird und nicht in die Andeutungszentren eingeht.” Gehlen gebruikt een frappant voorbeeld van wat gewoonlijk als oninteressante informatie niet in het handelen wordt betrokken: we letten zelden op de precieze stand van de zon, of op schaduwen die veranderen of op minimale weersveranderingen (p.90). Dit is slechts ‘*Hintergrund*’, maar interessant genoeg wordt precies dergelijk *Hintergrundhaftes* over het weer en over schaduwen vaak gethematiseerd (op de voorgrond) in psychotische toestanden. Gehlens beschouwing van het ‘constructivistische’ aspect van onze cultuur, vanaf onze fijnste waarneming tot de hoogste cultuur, biedt een goede mogelijkheid het psychotisch ervaren en gedrag nader te beschouwen. Met Gehlens model kunnen we beschrijven hoe iemand voor wie de basisgegevens van een Kultursphäre niet meer vanzelfsprekend zijn, dingen letterlijk anders ziet. Zogenaamde ‘hallucinaties’, kunnen als Kultursphärisch niet-functionele waarnemingen worden beschouwd, en de eigen betekenissen die schizoïde personen en psychotici aan hun omgeving geven kunnen op soortgelijke wijze worden geduid. De (bio)-psychiatrie kan in deze materie slechts over stoornissen spreken ten opzichte van een prototypisch ‘normaal’ persoon.

Bij de normale geciviliseerde cultuurmens is het waarnemingsveld ingeperkt, geautomatiseerd maar daarbinnen tegelijk uitgebouwd tot innerlijke voorstellingswereld en vermogen tot afwending van het direct gegevene, om zo tot ‘hogere zaken’ te komen. Gehlen (p.95) zegt

dat door de “Entlastung ist die Unmittelbarkeit des Eindrucks und Einflusses der Reizfülle gebrochen, die Kontaktstellen mit ihr sind auf ein Minimum reduziert.” Waaruit bestaat deze Entlastung nou precies?

Ten eerste uit het leren van taal en andere symbolen: deze maken het mogelijk ons op een afstand van de wereld te plaatsen, en ons in de ‘*Zwischenwelt*’ van de symbolische orde op te houden. Ten tweede uit tucht, opvoeding en onderwerping aan instituties en aan de vorm van een bepaalde Kultursphäre. Het is de vraag of en in hoeverre tucht en instituties inderdaad nodig zijn om niet in zelfverlies te belanden. Volgens mij is Gehlens invulling van Entlastung getekend door minder vanzelfsprekende politiek-sociale oordelen over wat een nastrevenswaardige persoonlijkheid en een ideale maatschappij zou zijn. Entlastung is mijns inziens een interessanter begrip wanneer we het zien als de – eventueel veranderbare – inzet en creatie van middelen om in de wereld te navigeren zonder kopje onder te gaan.

Volgens mij is Entlastung niet altijd per definitie gewenst. Soms is juist *Belastung* nodig: Als een Kultursphäre niet meer ‘werkt’, kan het tijd zijn de Kultursphäre te doorbreken en de vanzelfsprekende symboliserings- en handelingsdisposities en waarnemingskeuzes te betwijfelen. Een dergelijke betwijfelingsgang beweegt zich uit de ene Kultursphäre naar een andere nieuw te vormen Sphäre. Daartoe dient de mens een stapje terug te doen, en de routines en automatiseringen van het handelen af te breken, met andere woorden hij dient ‘schizoïde’ waar te nemen en te denken, zonder meteen tot handelen over te gaan. Als hij uit de Kultursphäre breekt en alle mogelijke Kultursphären overziet en door de “Reizfülle” overspoeld wordt noemt Gehlen dat *weltoffen*, en hij zegt: “Ist nicht die Kultursphäre gerade die Natursphäre des Menschen, und ein Ausschnitt aus einem Bereich, der als unbegrenzt gegeben ist, aus der **Welt**?” (p.84).

De status van deze *Welt* bij Gehlen is tweeslachtig. Enerzijds is de Welt datgene waar de mens zich tegen moet beschermen binnen veilige zelf-geconstrueerde Kultursphären. Anderzijds is deze Welt ook datgene waar de mens een keuze uit maakt om Kultursphären te bouwen. Het is wat anderen ook wel het Absolute, het Oneindige of de Ungrund noemen, en wat tegelijk onleefbaar is maar ook voorondersteld is en bron van leven en creëren. Gehlen noemt de Welt ook wel een *Überraschungsfeld*, wat treffend het onbepaalde potentieel gevaarlijke maar ook potentieel schenkende uitdrukt. De mens die zich heeft *entlastet* loopt minder gevaar, maar heeft ook minder *Kontaktstellen mit der (unmittelbare) Reizfülle*. Gehlen benadrukt de noodzaak van een minimum aan Kontaktstellen, maar behalve dat er gedoseerde

Weltoffenheit nodig is om de Kultursphären flexibel te houden, is er ook een heimelijk verlangen naar totale Weltoffenheit, en dient dit niet in onze Kultursphäre enkel onderdrukt te worden.

Conclusies

Wat kunnen we na deze Gehleniaanse bespiegelingen zeggen over de psychiatrische praktijk aangaande psychoten? Op het vlak van de genezing kan uit Gehlen ten eerste een pleidooi worden afgelezen voor stimulering van handelen en beperking van waarneming zonder handelen, oftewel een ‘activeringsbeleid’ of ‘arbeidstherapie’. Ten tweede, wanneer we aannemen dat de ‘*Reizüberflutung*’ door tucht en orde kan worden ingeperkt is dit een pleidooi voor het bieden van ‘structuur’, en zelfs een pleidooi voor ouderwetse ‘moral treatment’. Ten derde, Gehlen ziet de techniek als middel tot Entlastung en maakt geen onderscheid tussen menselijke innerlijke natuurlijkheid en ‘wezensvreemde’ uiterlijke techniek. Medicinale behandeling van psychoses zou Gehlen dan ook als vorm van Entlastung beschouwen.

Hiermee blijft de vraag onbeantwoord of een psychoot die extatisch weltoffen is, met harde hand terug in een Kultursphäre moet worden geleid. Gehlen kan hier niets over zeggen, omdat hij geen goed principe biedt dat Kultursphären en Weltoffenheit normatief vergelijkt. Weliswaar ziet hij totale Weltoffenheit als onleefbaar, maar zoals ik hierboven heb betoogd is enige Weltoffenheit toch ook zinnig, en is het ook nog maar de vraag of het verlangen naar Weltoffenheit gedoofd moet worden.

Als we Habermas hierbij betrekken, dan vinden we bij Habermas een streven naar opheffing van alle sferen tot een transparante cultuur-overstijgende communicatiesfeer. De Kultursphären van Gehlen hebben iets toevalligs dat ze – zo zou Habermas’ kritiek luiden – aan redelijke kritiek onttrekt. Maar zonder de hermeneutische blik en verheldering van de psychotische toestand blijft het ook voor Habermas moeilijk te beslissen of ingrijpen tegen iemands wil nu de heersende moraal van technologisering uitdrukt of juist een poging is om iemand tot Mündigkeit te dwingen.

Ik hoop dat ik met behulp van Gehlen en Habermas enigszins heb laten zien dat een antropologisch-fenomenologische beschouwing van de psychose een informatieve bijdrage kan leveren voor zowel een duiding van de betekenis van de waanzin als voor beslissingen aangaande dwang en autonomie.

Cullberg, J. (1984). *Moderne psychiatrie*. Baarn: Ambo.

Gehlen, A. (1983). *Philosophische Anthropologie und Handlungslehre*. Frankfurt: Klostermann.

Habermas (1968). *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"*. Frankfurt: Suhrkamp.

Sass, L. (2001). *Self and World in Schizophrenia; Three classic Approaches*. PPP, 8.4: 251-270